

نقش یاد خدا در بهبودی بیماری کرونا و دیگر بیماری‌ها

مرتضی رحیمی^۱ و سمانه بذرافکن^۲

چکیده

«ذکر خدا» به معنای یاد کردن خداوند، خواه با زبان باشد، خواه با قلب، خواه با هر دو، مصادیق گوناگونی دارد، که از جمله آن‌ها عبارت‌اند از: قرآن، پیامبر(ص) و دیگر معصومان(ع)، دعا، انواع نمازها و... هدف از پژوهش حاضر تبیین نقش مصادیق گوناگون ذکر خدا در بهبودی بیماری‌ها، از جمله کرونا است. این پژوهش با روش توصیفی و تحلیلی انجام شده است. نتایج حاصل از پژوهش حاضر حاکی از آن است که همه‌ی مصادیق ذکر خداوند، در غلبه بر اضطراب و بیماری‌ها، از جمله کرونا مؤثر هستند، زیرا تلاوت و استماع قرآن در درمان بیماری‌های قلبی، روحی و جسمی مفید است. همچنین سخنان پیامبر(ص) درباره ذکر خدا و تفسیر قرآن به تحقق آرامش کمک می‌کنند. زیارت مرقد پیامبر(ص) و دیگر معصومان(ع) نیز که با ذکر و یاد خدا همراه است، جلوی اضطراب‌های ناشی از بیماری‌ها را می‌گیرد. دعا نیز در ایجاد آرامش و غلبه بر اضطراب و دیگر مشکلات ناشی از بیماری‌ها بسیار مفید است، زیرا گذشته از مضامین ارزشمندی که دعاها دارند، با درخواست از خداوند همراه هستند. انواع نمازها، خواه واجب، خواه مستحب نیز در درمان بیماری‌های قلبی، مفید هستند و موجب آرامش و غلبه بر اضطراب و بیماری‌های جسمی می‌شوند. همه‌ی مصادیق ذکر خداوند، موجب آرامش و رضایتمندی و تقویت سیستم دفاعی بدن می‌شوند. جمع چندین مصداق ذکر باهم، ممکن است. مثلاً زیارت مرقد پیامبر(ص) و دیگر معصومان(ع) ممکن است با خواندن نماز، تلاوت قرآن، تسبیحات حضرت زهرا(س) و دعا همراه باشد. نتیجه: تعبیر فقهاء از دستورات پزشکان به عنوان «اوامر ارشادی» نشان می‌دهد که دستورات پزشکان درباره‌ی بیماری‌ها، به‌ویژه بیماری‌های نوظهوری همچون کرونا مهم هستند. مصادیق گوناگون یاد خدا نیز می‌توانند در بهبودی از بیماری‌ها،

۱- دانشیار بخش علوم قرآن و فقه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه شیراز؛ پست الکترونیکی: rahimi@shirazu.ac.ir

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد رشته فقه و حقوق دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه شیراز(نویسنده مسئول)

پست الکترونیکی: daneshgah1@mihanmail.ir

از جمله کرونا به پزشکان و بیماران کمک کنند.

واژگان کلیدی: آموزه‌های قرآنی، شفاء، دعا، کرونا، بیماری، ذکر، نماز.

مقدمه

دین اسلام، مسلمانان را توصیه نموده که برای شفای از بیماری‌های خود به پزشکان مراجعه کنند. فقهای اسلامی نیز رعایت دستورات پزشکان را به‌عنوان «وامر ارشادی» ضروری دانسته‌اند (شاهرودی، ۱۴۲۳ق، ج ۱۰۰: ۱۰۰). بزرگان مکتب اهل بیت (ع) مانند حضرت امام خمینی (ره) هم در بیماری‌ها به پزشکان مراجعه می‌کردند و هم توصیه‌های پزشکان را رعایت می‌نمودند، پس نظر پزشک به‌عنوان نظر متخصص معتبر است.

در روایات نیز بر ضرورت و اهمیت پزشکان در جوامع تصریح شده است. چنان‌که امام صادق (ع) فرموده‌اند: «لَا يَسْتَعْنِي أَهْلُ كُلِّ بَلَدٍ عَنْ ثَلَاثَةٍ - يَفْرَعُ إِلَيْهِ فِي أَمْرِ دُنْيَاهُمْ وَ آخِرَتِهِمْ - فَإِنْ عَدِمُوا ذَلِكَ كَانُوا هَمَجًا: فَقِيهِ عَالِمٍ وَرَعٍ - وَ أَمِيرٍ خَيْرٍ مُطَاعٍ وَ طَبِيبٍ بَصِيرٍ ثِقَّةً» (مجلسی، ۱۴۱۰ق، ج ۷۵: ۲۳۵). مردم تمام بلاد از سه طبقه بی‌نیاز نیستند تا در تنظیم امور دنیا و آخرت خود به آنان پناهنده شوند. اگر گروهی فاقد آن سه باشند، زندگی وحشی و حیوانی خواهند داشت نه زندگی انسان. اول، فقیهی که عالم و متقی باشد، دوم حکومتی که خیرخواه و فرمانروا باشد، سوم طبیبی که در کار خود بینا و مورد اعتماد مردم باشد.

«ذکر» به معنای یاد کردن است. یاد کردن با زبان یا با قلب و یا با هر دو (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۳۲۸). از این رو ذکر خداوند به معنای آن است که خداوند را با یکی از اشکال مزبور یاد کنند. متون اسلامی ذکر خداوند را توصیه نموده‌اند، چنان‌که علی (ع) درباره اهمیت یاد خدا در ایجاد آرامش می‌فرماید: «ذکر الله جلاء الصدور و طمأنینة القلوب»؛ یاد خدا روشنی‌بخش سینه‌ها و آرام‌بخش دل‌هاست» (ری شهری، ۱۳۸۴ش، ج ۲: ۹۷۲). پس در کنار پزشکان، ذکر و یاد خدا با اشکال گوناگون آن همچون: قرآن، نماز، دعا و مانند آن‌ها در تسریع بهبودی و شفای بیماران کمک زیادی می‌کند، زیرا همه ذکرها موجب آرامش و غلبه بر اضطراب‌های ناشی از سختی‌ها همچون، بیماری‌ها هستند.

هدف از پژوهش حاضر آن است که نقش امور معنوی همچون، ذکر و یاد خدا و مصادیق آن را در غلبه بر بیماری‌ها از جمله، کرونا نشان دهد. قرآن در آیه «إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَ إِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ» (حجر: ۹) خودش را ذکر نامیده است. لذا می‌تواند از عناصر مهم آرامش و شفای از انواع بیماری‌ها باشد. چنان‌که

فرموده است: «الَّذِينَ آمَنُوا وَ تَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (رعد: ۲۸). آنان که ایمان آورده‌اند و دل‌هایشان با یاد خدا آرام می‌گیرد، بدانید که تنها با یاد خداست که دل‌ها آرامش می‌یابد». بدیهی است که تلاوت قرآن و تدبر در آیات آن، در ایجاد آرامش و غلبه بر بیماری‌ها از جمله، کرونا نقش انکارناپذیری دارد.

دعا نیز یکی از مصادیق ذکر و یاد خداوند است که امام صادق(ع) درباره نقش آن در آرامش و شفای بیماری‌ها فرموده‌اند: «دعا کن، زیرا شفای همه دردهاست» (ری شهری، ۱۳۸۴ش، ج ۳: ۲۸۴). نمازها نیز از مصادیق بارز ذکر و یاد خداوند هستند. چنان‌که خداوند فرموده است: «فَإِنْ خِفْتُمْ فَرِجَالًا أَوْ رُكْبَانًا فَإِذَا أَمِنْتُمْ فَأَدْكُرُوا اللَّهَ كَمَا عَلَّمَكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ» (بقره: ۲۳۹) و اگر در حال ترس بودید، می‌توانید پیاده و سواره نماز گزارید و چون ایمن شدید خدا را یاد کنید، چنان‌که به شما چیزهایی را که نمی‌دانستید تعلیم داده است. همچنین خداوند درباره ذکر بودن نماز جمعه فرموده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ...» (جمعه: ۹). ای مؤمنان، هنگامی که برای نماز در روز جمعه ندا داده شد، پس به سوی یاد خدا (اقامه نماز جمعه) بشتابید. از این رو انواع نمازها، ذکر و یاد خدا هستند و در ایجاد آرامش و غلبه بر بیماری‌ها می‌توانند نقش مهمی ایفا کنند.

درباره‌ی پیشینه‌ی پژوهش می‌توان موارد زیر را نام برد. مقاله «بررسی نقش یاد خدا در امنیت روانی و پیشگیری از بروز اختلالات روانی از منظر قرآن و روایت» از آقای صادق علی‌دوست مربوط به همایش ملی علوم تربیتی و روانشناسی معنویت که در سال ۱۳۹۳ش به چاپ رسیده است؛ نویسنده در مقاله مزبور با استفاده از روش تحلیلی و توصیفی و بهره‌گیری از مطالعات کتابخانه‌ای، قرآن، روایات، تفاسیر و منابع اسلامی نتیجه گرفته است که یکی از راه‌های درمان غفلت و حرکت در مسیر سازندگی و شکوفایی استعدادهای انسانی، «ذکر» است. از همین رو عمل به آموزه‌های قرآنی برای رسیدن به آرامش و قرب الهی لازم است. در این مقاله به بیماری‌های جسمی و نوظهور، همچون کرونا و نقش مصادیق گوناگون «ذکر»، همچون نماز، قرآن، دعا و مانند آن‌ها در غلبه بر بیماری‌ها اشاره نشده است. همچنین مقاله «نقش ذکر و دعا در سلامتی از منظر آیات و روایات» که توسط خانم فاطمه حسین‌زاده‌فرد و دکتر رسول محمدجعفری در شماره ۴ فصلنامه پژوهشی قرآن و طب در سال ۱۳۹۸ش به چاپ رسیده است؛ نویسندگان مقاله‌ی مزبور با استفاده از روش توصیفی و تحلیلی و با تحلیل اسنادی آیات و روایاتی که نقش دعا و ذکر را بر سلامت بیان می‌کنند، جمع‌آوری نموده و نقش ذکر را در سه محور درمان وسواس،

درمان افسردگی و درمان نفاق بررسی کرده‌اند و تأثیر دعا را در درمان بیماری‌های جسمی و روحی نتیجه گرفته‌اند، اما از نقش مصادیق ذکر و یاد خدا، همچون قرآن، پیامبر(ص)، زیارت، و... در غلبه بر بیماری‌ها، از جمله کرونا سخنی به میان نیاورده‌اند. از سوی دیگر از مصادیق ذکر، تنها دعا را مورد اشاره قرار داده‌اند. از این رو بیان نقش مصادیق گوناگون ذکر و یاد خدا در غلبه بر بیماری‌ها، از جمله کرونا ضروری به نظر می‌رسد.

پژوهش پیش رو با روش توصیفی و تحلیلی انجام شده است، یعنی با استفاده از منابع مختلفی همچون آیات، روایات، کتب و مقالات، اطلاعات لازم استخراج شده و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند. در روش مزبور، عناوین زیرمجموعه ذکر و یاد خدا، از جمله، قرآن، نماز، دعا و... مورد مطالعه قرار گرفته و نقش آن‌ها در غلبه بر بیماری‌ها، از جمله کرونا تحلیل و تبیین شده است. پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش است که «آیا ذکر و یاد خدا، همچون قرآن و دعا در مبارزه با بیماری‌ها، از جمله کرونا نقشی دارند؟».

مفهوم‌شناسی

شفاء

«شفاء» به معنای صحت و سلامتی از بیماری است. «الشفاء من المرض: موافاة شفا السّلامه»، شفاء از بیماری یعنی رسیدن به کنار سلامتی (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۴۵۹). سلامتی به معنای عافیت و تندرستی و برائت از عیوب و آفات آمده است (معلوف، ۱۹۹۲: ۳۴۷). استفاده نکردن از ظرفیت‌های وجودی و استعدادهایی که هر انسانی دارد، نامتعادل بودن را نشان می‌دهد و نوعی ناسپاسی و از بیماری‌ها به شمار می‌رود، چراکه سلامتی، به معنای تعادل بین جسم و روح انسان است. صحت و تندرستی به معنای کارکرد صحیح تمام اعضا است. عافیت به معنای صحت، سلامت، تندرستی است و اینکه اعضای سالم با کارکرد صحیح در تعامل باهم فعالیت کنند که بالاترین درجه سلامت در انسان همین است (اصغری و دیگران، ۱۳۸۹ش).

ذکر

«ذکر» در لغت به معنای حضور معنی در نفس و گاهی نیز در معنای قول به کار می‌رود (طریحی، ۱۳۷۵ش، ج ۳: ۳۱۱). به تعبیری «ذکر» به معنای یاد کردن با زبان یا قلب یا هر دو است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۳۲۸). ذکر لفظی یا ذکر زبانی، یاد کردن خدا با زبان است. این ذکر که با نام‌های

ذکر جلی و ورد نیز شناخته می‌شود، اولین مرتبه از مراتب ذکر است که آیاتی از قرآن بر آن اشاره دارد. ذکر قلبی که «ذکر خفی» نیز نامیده شده است، در برابر ذکر زبانی قرار دارد (خانی و دیگران، ۱۳۷۲ش، ج ۲: ۳۰۰).

مصادیق ذکر

بر اساس تصریح علامه مجلسی، هر سخنی که جهتی الهی داشته باشد، مانند دعا، قرآن، ذکر اسما و صفات خداوند، بیان اخبار و روایات ائمه، بیان صفات، فضایل و نصایح اهل بیت(ع) و همچنین مباحثه‌های فقهی، ذکر لفظی است(مجلسی، ۱۴۱۰ق، ج ۷۲: ۳۲). قطع نظر از مصادیق ذکر لفظی که به آن‌ها اشاره شد، به‌طور کلی ذکر به مصادیقی همچون، قرآن، پیامبر(ص)، اقسام گوناگون نمازها، ادعیه، تسبیحات حضرت زهرا(س) و مانند این‌ها اطلاق شده است. همه‌ی مصادیق ذکر در درمان بیماری‌ها، از جمله کرونا مؤثر هستند. چنان‌که حضرت علی(ع) فرموده‌اند: «ذکر الله دواء اعلال النفوس» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶ش: ۶۸۸). ذکر خدا داروی بیماری نفوس است. همچنین فرموده‌اند: «یا من اسمہ دواء و ذکره شفاء» (رسولی محلاتی، ۱۳۹۶ش: ۲۰۵)، ای کسی که نام او دارو و یادش شفا دهنده است.

۱- ذکر بودن قرآن

با توجه به آیه «إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ» (حجر: ۹) قرآن ذکر است. از سویی کلام خدا و وحی بودن قرآن نیز مؤید ذکر بودن آن است. قرآن، بیماری‌ها را به جسمی(ص: ۴۱ و ۴۲) و روحی یا قلبی(توبه: ۱۲۴) تقسیم پذیر می‌داند و به نقش خود در مقابله با هریک اشاره می‌کند.

(۱)-بیماری‌های جسمی

بیماری‌هایی هستند که به جسم و بدن انسان مربوط است. درباره بهداشت غذایی، آیات متعددی در قرآن کریم آمده است که عبارت‌اند از: خوردن غذاهای پاک(بقره: ۱۷۲)، ممنوعیت غذاهای غیربهداشتی(اعراف: ۱۵۷)، دوری از گوشت مردار(انعام: ۱۴۵)، گوشت خوک و خوردن خون(بقره: ۱۷۳) و شراب(مائده: ۹۰).

درباره بهداشت شخصی نیز قرآن کریم دستوراتی دارد، که از جمله آن‌ها عبارت‌اند از: وضو(مائده: ۶)، غسل(نساء: ۴۳)، طهارت لباس(مدثر: ۴).

در مورد درمان بیماری‌های جسمی در برخی آیات صراحتاً مواردی به‌عنوان شفاء معرفی شده‌اند. از جمله، شفا بودن غسل: «... از درون شکم آن (زنبور) نوشیدنی بارنگ‌های مختلف خارج می‌شود که در آن شفا برای مردم است»(نحل: ۶۹). خواص غذایی و دارویی(شفابخشی) خاصیت ضد میکروبی و ضد عفونی و

همچنین کاربرد درمانی عسل در بیماری‌های پوستی، گوارشی، تنفسی، قلبی، کلیوی، عصبی و... از جمله آثار این ماده شفابخش است که امروزه به اثبات رسیده است (رضایی، ۱۳۸۱ش، ج ۲: ۴۵۲ - ۴۲۸).

در برخی از آیات قرآن کریم، از اعمال و رفتارهایی سخن به میان آمده است که امروزه از دیدگاه علم پزشکی، آثار درمانی آن‌ها به اثبات رسیده است، مانند روزه: «و مردان روزه‌دار و زنان روزه‌دار، مردان پاک‌دامن و زنان پاک‌دامن و مردانی که بسیار به یاد خدا هستند و زنانی که بسیار یاد خدا می‌کنند، خداوند برای همه آنان مغفرت و پاداش عظیمی فراهم ساخته است» (احزاب: ۳۵) (رضایی، ۱۳۸۱ش، ج ۲: ۴۴۰).

(۲) - بیماری‌های روحی (قلبی)

بیماری‌های روحی، بیماری‌های مرتبط با روح انسانی انسان است که عقاید انسان، به این روح مربوط است. این روح و تعلقات آن موجب تمایز انسان از حیوان شده است. این بیماری از بیماری‌های بدن شدیدتر و صعب‌العلاج‌تر است. «فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ» (بقره: ۱۰). بیماری‌هایی مانند، شک، حقد، حسد، شرک، کفر و نفاق بیماری‌های قلبی هستند که به وسیله قرآن زدوده می‌شوند.

(۳) - بیماری‌های روانی

بحث از «روان» در مورد ابعادی از سلامت فرا مادی انسان است که با جسم او مرتبط باشد. برخلاف «روح» که آن بُعدی از وجود انسان را در بر می‌گیرد که مجرد از ماده است. در بحث از «روح» منظور بُعد فرا مادی، بدون ارتباط با جسم انسان و در بحث از «روان»، منظور بُعد فرا مادی مرتبط با جسم انسان است (نور محمدی، ۱۳۹۶ش، ج ۱: ۵۱۵).

شفابخش بودن قرآن

قرآن به نقش خود در شفای از بیماری‌ها اشاره نموده و فرموده است: «وَنَزَّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا» (اسراء: ۸۲) و از قرآن آنچه شفا و رحمت است، برای مؤمنان نازل می‌کنیم و ستمگران را جز خسران (و زیان) نمی‌افزاید.

امام صادق (ع) می‌فرماید: شفاء تنها در علم قرآن است، زیرا خداوند می‌فرماید: «مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ»، یعنی برای اهل خود، و هیچ شک و تردیدی در آن نیست و اهل آن، ائمه‌ی معصومین (علیهم‌السلام) هستند. همان کسانی که خداوند درباره‌ی آن‌ها فرموده است: سپس این

کتاب (آسمانی) را به گروهی از بندگان برگزیده خود به میراث دادیم (فاطر: ۳۲) (مجلسی، ۱۴۱۰ق، ج ۸۹: ۱۰۲).

امام صادق (ع) همچنین فرموده‌اند: «اگر هر انسان مؤمنی از دردی رنج برد، آنگاه با اخلاص، دست خود را بر موضع درد بکشد و بگوید: «وَنَزَّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَ لَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا» از آن درد هرچه که باشد، عافیت می‌یابد، و مصداق این امر در آیه نیز ذکر شده است: «شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ» (حر عاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۲: ۴۲۴). قرآن در جای دیگر فرموده است: «يا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ مَوْعِظَةٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَشِفَاءٌ لِّمَا فِي الصُّدُورِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ» (یونس: ۵۷) ای مردم به یقین برای شما از جانب پروردگارتان اندرز و درمانی برای آنچه در سینه‌هاست و رهنمود و رحمتی برای گروندگان (به خدا) آمده است. هر آنچه انسان ادراک کند با قلب اوست و از سینه به‌عنوان محل صفات روحی یادشده است. از همین رو است که قرآن کریم می‌فرماید: «شِفَاءٌ لِّمَا فِي الصُّدُورِ» (طباطبایی، ۱۳۶۷، ج ۱۰: ۱۱۶). منظور از «شِفَاءٌ لِّمَا فِي الصُّدُورِ» شفاء از آلودگی‌های معنوی و روحانی مانند بخل و کینه و حسد و شرک و نفاق و... است (مکارم شیرازی، ۱۳۵۳، ج ۸: ۳۱۸).

نقش تلاوت و استماع قرآن در ایجاد آرامش و غلبه بر بیماری‌ها

قرآن گذشته از آن‌که بیماری‌های قلبی، همچون بخل، حسد و دیگر رذایل اخلاقی را درمان می‌کند، در غلبه بر بیماری‌های جسمی، همچون کرونا و مانند آن نیز می‌تواند نقش بسزا داشته باشد. زیرا بیماری‌ها، از جمله کرونا موجب مشکلات روانی و اضطراب می‌شوند. از سوی دیگر درمان‌هایی که برای مشکلات روانی و اضطراب بیماران به کار گرفته می‌شوند، غالباً دارویی هستند و از درمان‌های غیر دارویی کمتر استفاده می‌شود.

تلاوت قرآن گونه‌ای از موسیقی مذهبی است که باعث تحریک احساسات معنوی افراد می‌شود. از همین رو قرآن به‌عنوان یکی از والاترین جنبه‌های عرفان و موسیقی مذهبی همواره از گذشته مورد توجه حکیمان و طبیبان اسلامی بوده و برای بیماران مختلف مورد استفاده قرار می‌گرفته است. در مطالعات موردی ثابت شده است که تلاوت قرآن و آوای آن در کاهش اضطراب بیماران بستری در بخش مراقبت‌های ویژه، نقش بسزا دارد. همچنین رایحه‌درمانی همراه با استماع قرآن، کاهش اضطراب بیماران مبتلا به سکته قلبی را موجب می‌گردد (جعفری و دیگران، ۱۳۹۵ش: ۱-۱۴). گروهی از روانشناسان با تحقیق و تدبیر در آیات قرآن کریم، تأثیر مثبت مداومت و تلاوت قرآن را در کاهش و کنترل اضطراب قطعی می‌دانند. از مطالعاتی که طی شش ماه بر روی ۶۰ نفر دختر انجام شده است،

مشخص گردید که میزان استرس و اضطراب و افسردگی در گروهی که روزانه حداقل نیم ساعت به تلاوت قرآن پرداخته‌اند، بسیار کمتر از دیگران است (نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری، ۱۳۷۶ ش: ۸۸-۷۹).

واژه «ذکر» حدود ۲۶۰ بار در قرآن ذکر شده تا یادآور شود که از نگاه قرآن، آرامش و امنیت، راه اساسی دستیابی به سلامتی است. با توجه به آنچه گذشت می‌توان نتیجه گرفت که قرآن به‌عنوان یکی از مصادیق بارز و برجسته ذکر و یاد خدا در غلبه بر بیماری‌ها و اضطراب‌های ناشی از آن نقش مهمی دارد و در بیماری کرونا به دلیل جهانی بودن و قدرت سرایت آن و عوامل دیگر اضطراب بیشتری را در پی دارد.

۲- ذکر بودن پیامبر اسلام(ص)

به‌موجب پاره‌ای از تفاسیر (سبزواری نجفی، ۱۴۱۹ق: ۵۶۴) پیامبر اسلام(ص) یکی از مصادیق ذکر است. چنان که خداوند فرموده است: «... یا أُولَى الْأَلْبَابِ الَّذِينَ آمَنُوا قَدْ أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكُمْ ذِكْرًا* رَسُولًا يَتْلُوا عَلَيْكُمْ آيَاتِ اللَّهِ...» (طلاق: ۱۱ و ۱۰) پس ای خردمندانی که ایمان آورده اید، از خدا بترسید؛ چون خداوند چیزی که مایه‌ی تذکر شما است، بر شما نازل کرد. رسولی فرستاد تا آیات خدا را برای شما بخواند.

با توجه به ذکر بودن پیامبر(ص)، نقش آن حضرت در درمان بیماری‌هایی، همچون حسد، بخل و... انکارناپذیر است. از همین رو حضرت علی(ع) از پیامبر(ص) به‌عنوان «طیب» تعبیر نموده و درباره ایشان فرموده‌اند: « طیب دوارِ بطبه، قد أحکم مراهمه، و أحمی مواسمه، یضع من ذلک حیث الحاجه الیه: من قلوب عمی، و أذان صم، و ألسنة بکم، متتبع بدوائه مواضع الغفلة، و مواطن الحیره» (سید رضی، ۱۴۱۴ق:

۱۲۰). پیامبر(ص) پزشکی (روحانی) است که با پزشکی خود (برای درمان بیماران روحی) دوره‌گردی می‌کند؛ مرهم‌های خود را به‌خوبی درهم‌آمیخته، و اسباب داغ کردن خود را نیکو گرم کرده است، و آن‌ها را هر جا که مورد نیاز باشد، می‌نهد: در دل‌های کور، و گوش‌های کر، و زبان‌های گنگ؛ با داروهای خود به جستجوی هر جا غفلت است (و هر کس غافل) و هر جا حیرت است (و هر کس حیران)، برمی‌خیزد.

زیارت مرقد شریف پیامبر(ص) و دیگر معصومان(ع) نیز به‌عنوان یکی از مصادیق بارز «ذکر»، در غلبه بر بیماری‌ها، از جمله کرونا و کاهش اضطراب ناشی از آن‌ها نقش مهمی دارند، زیرا مکان‌های مقدس با ذکر و یاد خدا همراه هستند. چنان که خداوند فرموده است: « فِی بُیُوتِ أَذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ وَ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ » (نور: ۳۶). آن نور در خانه‌هایی است که خدا رخصت داد ارجمندش

دارند و نامش در آنجا یاد شود و او را هر بامداد و شبانگاه تسبیح گویند. تفسیر مزبور با روایاتی که بیوت در این آیه را به‌عنوان خانه‌های پیامبران و حضرت علی (ع) تفسیر نموده‌اند (فیض کاشانی، ۱۴۱۵ق، ج ۳: ۴۳۷) تأیید می‌گردد.

از جمله مؤیدات ذکر بودن زیارت آن است که زیارت معمولاً با انواع دعاها و تلاوت قرآن می‌تواند همراه باشد. از سویی از جمله فواید زیارت، آن است که سبب تقرب انسان به خداوند می‌شود، چنان که گفته‌اند: «یکی از اسرار و فواید زیارت خاندان وحی و بزرگداشت نام و یاد آنان، تقرب و نزدیکی به خدا و جلب عنایت و توجهات ویژه او است. زیارت، چون پیوند و تجدیدعهد با بندگان خالص خداوند است، زمینه‌ساز کسب صفات شایسته و عامل رشد معنوی و در نتیجه تقرب به خدا می‌گردد. وقتی در زیارت، انسان ناقص، در برابر انسان کامل قرار می‌گیرد، انگیزه‌ی کمال‌یابی، او را متوجه خدا می‌کند و مایه تقربش می‌شود: «فانکم وسیلتی الی الله و بحبکم و بقربکم ارجو نجاه من الله» (مجلسی، ۱۴۱۰ق، ج ۹۹: ۲۴۹) و «اتقرب الی الله (ثم إلیکم) بموالا تکم» (ابن قولویه، ۱۳۵۶ق: ۱۷۷؛ معاونت امور روحانیون، ۱۳۸۹ش: ۲۹۳).

۳- ذکر بودن دعا و نقش آن در بهبودی از بیماری‌ها

دعا یکی از مصادیق مهم ذکر و یاد خداوند است که متضمن درخواست از خداوند و ثنا و ستایش پروردگار است. از سویی از ذکر نیز به‌عنوان «دعا» تعبیر شده است، زیرا متضمن درخواست از خداوند است (خطیب، بی تا، ج ۷: ۱۱۷). از همین رو در متون اسلامی به آن تشویق و سفارش شده و برترین عبادت و پرستش خداوند به شمار آمده است. چنان که پیامبر (ص) فرموده‌اند: «الدعاء مخّ العبادة» (دیلمی، ۱۴۱۲ق، ج ۱: ۱۴۸). دعا جان و مغز عبادت است. همچنین فرموده‌اند: «أَفْضَلُ الْعِبَادَةِ الدُّعَاءُ» (دیلمی، ۱۴۱۲ق، ج ۱: ۱۴۸) دعا برترین عبادت است.

یکی از کارکردهای مهم دعا، نقش آن در دفع بلا و بیماری است. دعا مانند واکنشی است که انسان از آن استفاده می‌کند تا بیمار نشود. از همین رو در روایات آمده است: «الدعاء يدفع البلاء النازل و ما لم ينزل» (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۴: ۳۰۵). دعا، بلای نازل شده و نازل نشده را دفع می‌کند. دعا مجموعه‌ی وسیعی از معارف بلند الهی و آموزه‌های ناب توحیدی و عرفانی را دربر دارد و دارای آثار تربیتی و سازنده فراوانی است. آثار مزبور علاوه بر تقویت و توسعه وجودی در انسان زمینه فائق آمدن در برابر مشکلاتی، از جمله بحران‌های ناشی از بیماری‌ها را فراهم می‌کنند. دعا و نیایش در تحمل درد و رنج به انسان‌ها

کمک می‌کند و موجب تسلط انسان بر بیماری و درد می‌شود. به دلیل ارتباطی که بین جسم و روان انسان وجود دارد، با برقرار شدن ارتباط بین روان انسان با منبع هستی، خداوند متعال، که علت تام است، همان‌گونه که درد ایجادشده، از میان برداشته خواهد شد. وقتی انسان این ارتباط روحی بین خود و خالقش را درک می‌کند علاوه بر اینکه آستانه‌ی تحملش فزونی می‌یابد، موجب درمان دردهای سخت و صعب‌العلاج و بیماری‌های دیگری که پزشکان از درمان آن ناتوان‌اند، می‌شود. بسیاری از کسانی که شفا یافته‌اند بر این نکته تأکید دارند که ایمان و باورشان به قدرت خداوند موجب شده است که احساس کنند بیماری در برابر خداوند چیزی نیست و خداوند به سادگی می‌تواند همان‌گونه که آن را ایجاد کرده، از میان بردارد. چنین روحیه‌ای موجب می‌شود تا انسان از درد و رنج به سادگی بگذرد و دردها و بیماری‌هایش را درمان کند.

از نگاه آموزه‌های قرآنی، دعا دارو و سلاح مبارزه با بیماری‌ها است. از همین رو در هنگام گرفتاری انسان‌ها، خداوند دوست دارد صدای تضرع او را بشنود تا به این وسیله بنده به خدا نزدیک شود. چنان‌که خداوند فرموده است: « وَ مَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِّنْ نَّبِيٍّ إِلَّا أَخَذْنَا أَهْلَهَا بِالْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ لَعَلَّهُمْ يَضُرَّعُونَ » (انعام: ۴۲) و به یقین ما [پیامبرانی] به سوی امت‌های قبل از تو فرستادیم و آنان را به تنگدستی و بیماری دچار ساختیم تا آنان زاری کنند.

تفاوت مؤمن با غیرمؤمن در بیماری‌ها و گرفتاری‌ها همین است که وقتی غیرمؤمن بیمار می‌شود، درد و زجر بیماری را تحمل می‌کند، ولی به خدا نزدیک نمی‌شود، اما انسان مؤمن در کنار درک بیماری، به خداوند و اهل‌بیت (ع) نیز نزدیک خواهد شد و بدین‌وسیله بیماری برای مؤمن رحمت است و برای غیر مؤمن زحمت.

ازجمله دلایلی که نقش دعا را در بهبود بیماری تأیید می‌کند، آن است که استرس و فشار روحی، ازجمله فشار روحی که از بیماری ناشی می‌شود، اگر با آن مقابله نشود، موجب تضعیف سیستم دفاعی بدن می‌گردد و کار انسان را در مقابله با بیماری مشکل می‌سازد. دعا در مقابله با استرس و فشار روحی نقش مهمی دارد، زیرا انسان را با قدرت لایتناهی خداوند مرتبط می‌کند. از سویی چون دعا یاد خداوند است، یاد خداوند موجب آرامش می‌گردد. به همین سبب در روایات آمده است: « ذَكَرَ اللَّهُ جَلَاءَ الصُّدُورِ وَ طَمَأْنِينَةَ الْقُلُوبِ » (خوانساری، ۱۳۶۶ش، ج ۴: ۲۹)، ذکر و یاد خدا زنگ‌زدای سینه‌ها و آرامش‌بخش

دل‌ها است. در حدیث دیگری آمده است: «ذکر الله دواء اعلال النفوس» (همان، ج ۴: ۳۰)، یاد خدا دواى بیماری‌های نفس‌ها است.

در تأیید اهمیت نقش دعا در مقابله با بیماری‌ها از جمله کرونا باید گفت که نقش دعا مورد تأکید کارشناسان و روحانیون دیگر ادیان نیز قرار گرفته است. چنان‌که رئیس مرکز کاتولیکی رسانه در لبنان گفته است: «بسیاری از پزشکان حتی پزشکان ملحد نیز در این بحران کرونا که تجربه‌ای دردناک است، به وجود خداوند متعال اذعان کرده‌اند و به ایمان به خدا روی آورده‌اند. وی افزود: ما در این زمان مهم‌ترین مسئله‌ای که به آن نیاز داریم، دعا و بازگشت به سوی خداوند است و ما باید در این بحران به وجود آمده، با اشکال مختلف فقر ناشی از گسترش این ویروس مبارزه کنیم و از نظر معنوی به دعا روی آوریم، زیرا دعا ابزار مهمی برای مقابله با این بیماری همه‌گیر است» (ایرنا، ۱۳۹۹)

۴- ذکر بودن نمازها و نقش آن‌ها در غلبه بر بیماری‌ها

نماز از جمله مصادیق بارز ذکر خداوند متعال است که خود مشتمل بر ذکرهای واجب و مستحب است (کیاهاراسی طبری، ۱۴۰۵ق، ج ۲: ۴۹۳). خداوند فرموده است: «الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَ قُعُودًا وَ عَلَى جُنُوبِهِمْ» (آل عمران: ۱۹۱). آنان که خدا را ایستاده و نشسته و به پهلو خفته، یاد می‌کنند. در آیه ۹ سوره جمعه، از نماز جمعه به‌عنوان «ذکر خدا» تعبیر شده و خداوند در آن فرموده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ وَ ذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ». ای کسانی که ایمان آورده‌اید، چون ندای نماز روز جمعه در دهند، به نماز بشتابید و دادوستد را رها کنید. اگر دانا باشید، این کار برایتان بهتر است.

باین‌حال نماز جمعه یکی از مصادیق نماز و ذکر یاد خداوند است و ذکر بودن دیگر نمازها، حتی نمازهای مستحب را نفی نمی‌کند. با توجه به آنچه گذشت، همه‌ی نمازها به‌طور کلی و قطع‌نظر از نوع و عنوانشان در جلوگیری از بیماری‌ها و غلبه بر آن‌ها نقش بسزا دارند، زیرا موجب آرامش و جلوگیری از اضطراب و بسیاری از بیماری‌ها می‌شوند. از همین رو گفته شده: «بر اساس تحقیقات، مشخص گردیده که افرادی که به‌طور مرتب به عبادتگاه می‌روند، در برابر بسیاری از بیماری‌ها نظیر: فشارخون، بیماری‌های قلبی، سل و سرطان ناحیه گردن مصونیت دارند» (ویسی ماراتونی، ۱۳۹۷ش: ۲۹۶-۲۷۲). بدیهی است که همه‌ی نمازها در کاهش اضطراب ناشی از بیماری‌ها، از جمله کرونا می‌توانند نقش بسزایی داشته باشند.

۵- ذکر بودن تسبیحات حضرت زهرا (س) و نقش آن در غلبه بر بیماری‌ها

بهموجب پاره‌ای از روایات در تفسیر آیه « یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا » (احزاب: ۴۱) ای کسانی که ایمان آورده‌اید، خدا را بسیار یاد کنید، تسبیحات حضرت زهرا (س) از جمله مصادیق ذکر است. چنان که در روایتی آمده است: « من سَبَّحَ تَسْبِيحَ فَاطِمَةَ الزَّهْرَاءِ (ع) فَقَدْ ذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا » (فیض کاشانی، ۱۴۱۸ق، ج ۲: ۸۹۹) هر کس تسبیحات حضرت زهرا (س) را بگوید، خدا را زیاد ذکر نموده است. پس از همه نمازها تسبیحات حضرت زهرا (س) مورد سفارش قرار گرفته و تصریح شده است که هر کس در هر روز پس از هر نماز، تسبیحات حضرت فاطمه (س) را بخواند، برای وی دوست‌داشتنی‌تر است از این که در هر روز، هزار رکعت نماز بخواند (مجلسی، ۱۴۰۶ق، ج ۲: ۳۶۴). گذشته از آن که تسبیحات حضرت زهرا (س) مشتمل بر ذکر خداوند است، همراه شدن آن با نماز و برتر دانستن آن از هزار رکعت نماز در هر روز، نشان‌دهنده‌ی آن است که در ذکر بودن آن تردیدی نیست. از این رو به دلیل نقش مهمی که در ایجاد آرامش دارد، می‌تواند در غلبه بر بیماری‌ها و جلوگیری از آن‌ها مؤثر باشد.

نتیجه‌گیری

با توجه به کاربرد واژه‌ی «شفاء» درباره‌ی قرآن، قرآن کریم در درمان بیماری‌های قلبی، روحی و جسمی نقش بسزایی دارد؛ از سوی تلاوت و استماع قرآن به‌عنوان کلام و یاد خدا در کاهش استرس و اضطراب و غلبه بر بیماری‌ها، از جمله کرونا بسیار مؤثر است.

پیامبر اسلام (ص) به دلیل آن که از جمله مصادیق مهم «ذکر» به شمار می‌رود، در ایجاد آرامش و غلبه بر اضطراب و بیماری‌ها مؤثر هستند، زیرا از یک سو مفسر قرآنی است که خودش «ذکر» است و از سوی دیگر سخنان پیامبر (ص) در ایجاد سلامت روانی و جسمی نقش مهمی دارد و از طرف دیگر زیارت مرقد شریف پیامبر (ص) و دیگر معصومان (ع) نیز، که با ذکر و یاد خدا همراه است، بسیار آرامش‌بخش بوده و جلوی اضطراب‌های ناشی از بیماری‌ها را می‌گیرد. از همین رو از حرم معصومان (ع) به‌عنوان «بیوت اذن الله آن ترفع و يذكره اسمہ» تعبیر شده است.

دعا به‌عنوان یکی از مصادیق برجسته‌ی «ذکر» در ایجاد آرامش و غلبه بر اضطراب و دیگر مشکلات ناشی از بیماری‌ها بسیار کارساز است، زیرا مغز عبادت و بهترین عبادت دانسته شده است. از سوی دیگر با ذکر و یاد خدا و درخواست از خداوند همراه است. مضامین بلند و والای ادعیه نیز به ایجاد آرامش و

غلبه بر مشکلات ناشی از بیماری‌ها کمک می‌کند. انواع نمازها، خواه واجب، خواه مستحب از جمله مصادیق مهم «ذکر» هستند و می‌توانند در درمان بیماری‌های قلبی، همچون: بخل، نفاق، حسد، خشم و... مؤثر باشند. همچنین قادرند که به ایجاد آرامش و غلبه بر اضطراب و بیماری‌های جسمی کمک کنند. ذکر و یاد خدا و مصادیق گوناگون آن، همچون: قرآن، دعا، پیامبر(ص)، نمازها و... از آن‌رو که در غلبه بر بیماری‌ها نقش دارند، موجب آرامش و رضایتمندی و تقویت سیستم دفاعی بدن می‌شوند. همه‌ی مصادیق ذکر، از جمله تسبیحات حضرت زهرا (س) و مانند آن، چون با ذکر و یاد خدا همراه هستند، در ایجاد آرامش و غلبه بر اضطراب و بیماری‌ها مؤثر هستند. همه‌ی مصادیق یادشده‌ی ذکر می‌توانند باهم جمع شوند، مثلاً زیارت مرقد شریف پیامبر(ص) و دیگر معصومان (ع) همراه با خواندن نماز، تلاوت قرآن، تسبیحات حضرت زهرا (س) و دعا. در این صورت اثربخشی انواع ذکر در ایجاد آرامش و غلبه بر اضطراب و بیماری‌ها بیشتر خواهد شد.

برخی از پزشکان ملحد به خاطر کرونا به وجود خداوند اذعان نموده‌اند. اذعان ایشان نشانگر آن است که یاد خداوند با مصادیق گوناگون آن در ایجاد آرامش و غلبه بر اضطراب و بحران‌های ناشی از بیماری‌ها، از جمله کرونا مؤثر است. با وجود نقش مهم قرآن و دیگر مصادیق ذکر، در شفای از بیماری‌ها و رفع اضطراب، مراجعه به پزشکان ضرورت دارد. به همین خاطر فقها، از دستورات پزشکان به‌عنوان نمونه‌ای از اوامر ارشادی تعبیر می‌کنند و رعایت آن‌ها را ضروری می‌دانند. دستورات پزشکان به‌ویژه درباره‌ی بیمارهای نوظهور، همچون کرونا که همه‌ی جهان را درگیر کرده است، اهمیت و ضرورت بیشتری دارد.

منابع و مأخذ

قرآن کریم

نهج البلاغه

ابن قولویه، جعفر بن محمد. (۱۳۵۶ق). کامل الزیارات، نجف اشرف: نشر مرتضوی.

اصغری، یوسف، فتحعلی، سمیه، زارعیان، محمدعلی، پوراسماعیلی، مدینه، دلور، فرزانه. (۱۳۸۹). شفا از منظر

قرآن کریم. سایت جامع طب سنتی ایرانی اسلامی- [http://mirghazanfari.com/tim/post-](http://mirghazanfari.com/tim/post-644.html)

644.html

ایرنا (۱۳۹۹ش). کرونا؛ چالش دعا و طلب شفا. نشست هم اندیشی کرونایی

لبنان <https://www.irna.ir/news/۸۳۷۶۰۴۵۷>

تمیمی آمدی، عبدالواحد. (۱۳۶۶ش). تصنیف غررالحکم و درر الکلم. قم: دفتر تبلیغات.

جعفری، هدایت؛ باقری نسامی، معصومه؛ عبدلی نژاد، محمدرضا. (۱۳۹۵ش). آوای قرآن و تأثیر آن بر سلامت،

مجله تعالی بالینی، جلد ۴، شماره ۲، ص ۱-۱۴.

حرعاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴ق). وسایل الشیعه، ج ۲. قم: مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث.

خطیب، عبدالکریم. (بی تا). التفسیر القرآن للقرآن، ج ۷. بی جا: بی نا.

خوانساری، آقاجمال. (۱۳۶۶ش). شرح آقاجمال خوانساری بر غررالحکم، ج ۴. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

دیلمی، حسن. (۱۴۱۲ق). ارشاد القلوب، ج ۱. قم: نشر رضی.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). المفردات فی غریب القرآن، تحقیق: صفوان عدنان داودی، دمشق بیروت:

دارالعلم الدار الشامیه.

رسولی محلاتی، سیدهاشم. (۱۳۹۶ش). صحیفه علوی. تهران: انتشارات اسلامی.

رضایی، محمدعلی. (۱۳۸۱ش). پژوهشی در اعجاز علمی قرآن، ج ۲. رشت: کتاب مبین.

سبزواری قمی، محمد بن حبیب. (۱۴۱۹ق). ارشاد الازدهان. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.

شاهرودی، محمود. (۱۴۲۳ق). موسوعه الفقه الاسلامی المقارن طبقاً لمذهب اهل‌البیت (ع). قم: مؤسسه دائرة المعارف

اسلامی.

طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۶۷ش). المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۰ و ج ۹. تهران: بنیاد علمی و فرهنگی

علامه طباطبایی.

طبرسی، حسن بن فضل. (۱۳۷۰ش). مکارم الأخلاق. قم: الشریف الرضی. س

طریحی، فخرالدین. (۱۳۷۵ش). مجمع البحرین، ج ۳. تهران: مرتضوی.

فیض کاشانی، ملامحسن. (۱۴۱۵ق). الصافی، ج ۳. تهران: انتشارات الصدر.

فیض کاشانی، ملامحسن. (۱۴۱۸ق). الاصفی، ج ۲. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۲۹ق). الکافی، ج ۳. قم: دارالحديث للطباعة و النشر.

کیاهاراسی طبری، ابوالحسن علی. (۱۴۰۵ق). احکام القرآن، ج ۲. بیروت: دارالکتب العلمیه.

- گنابادی، سلطان محمد. (۱۳۷۲ش). بیان السعادة فی مقامات العبادة، ج ۲، ترجمه رضاخانی و حشمت‌الله ریاضی، تهران: مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه پیام نور.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۱۰ق). بحار الأنوار، ج ۷۲ و ۸۹. بی‌جا: موسسه الطبع والنشر.
- مجلسی، محمدتقی. (۱۴۰۶ق). روضة المتقین فی شرح من لایحضره الفقیه، ج ۲. قم: مؤسسه فرهنگی کوشانمهر.
- معاونت امور روحانیون. (۱۳۸۹ش). درسنامه اسرار و معارف حج. تهران: نشر مشعر.
- معلوف، لویس. (۱۹۹۲). المنجد فی اللغة. بیروت: المكتبة المشرقیه.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۵۳ش). تفسیر نمونه، ج ۸. تهران: دارالکتب الاسلامیه .
- نورمحمدی، غلامرضا. (۱۳۹۶ش). درآمدی بر نظام جامع سلامت اسلام، ج ۱. تهران: ایرانیان طب.
- نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری. (۱۳۷۶ش). مقالات همایش نقش دین در بهداشت روان، دانشگاه علوم پزشکی. تهران .
- ویسی مارانتونی، زینب. (۱۳۹۷ش). بررسی عملکرد نماز در ممانعت از بیماری‌های جسم و روح با توجه به بیانات امام رضا (ع). دوفصلنامه معارف فقه علوی، شماره ۸، ص ۲۹۶-۲۷۲.

